

АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ САМОСТІЙНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ШКОЛІ І ПЕДАГОГІЦІ

У статті зроблено історико-педагогічний аналіз становлення проблеми самостійної навчальної діяльності в українській школі і педагогіці, розглянуто методологічні проблеми щодо організації самостійної роботи.

Ключові слова: навчальна діяльність, самостійна робота, самостійність, педагогіка, історія, творчість.

В статье сделан историко-педагогический анализ становления проблемы самостоятельной учебной деятельности в украинской школе и педагогике, рассмотрены методологические проблемы относительно организации самостоятельной работы.

Ключевые слова: учебная деятельность, самостоятельная работа, самостоятельность, педагогика, история, творчество.

The historical and pedagogical analysis of becoming the problem of independent educational activity at Ukrainian school and pedagogics is done in this article. The methodological problems of organization of independent work are considered here.

Keywords: educational activity, independent work, independence, pedagogics, history, creation.

Вступ. Вітчизняна педагогіка визнає ідеї народності, гармонійного розвитку особистості, підготовки учнів та студентів до практичної діяльності та самостійного, плідного життя. Протягом багатьох років український народ займався встановленням системи цінностей, у ланцю-

думку якої чітко окреслена педагогічна культура. Не дивлячись на постійне звертання науковців до методів і форм навчання в попередні роки і в сучасності, все ще досить актуальним є розглядання їх вибору, характеристики, використання, користі. Вже не одне десятиліття і навіть століття вчені дискутують щодо позитивних та негативних боків самостійного навчання й самоосвіти взагалі.

Мета. Відомо, що без минулого не існує майбутнього, отже, метою цієї статті є спроба детально й змістовно проаналізувати становлення проблеми самостійної навчальної діяльності саме в українській педагогічній думці.

Завдання: – прослідкувати за становленням проблеми самостійної навчальної діяльності у роботах класиків української думки різних епох; – порівняти ці думки з акцентуванням на нові ідеї кожного періоду; – зробити висновки щодо впливу цих ідей на сучасність.

Світ української педагогічної думки безбережний. Ми спробуємо охопити хоча б окремі витoki педагогічної мудрості, які стосуються самостійної навчальної діяльності учнів та студентів. Родовід їх відводить до глибокої старовини, коли ще педагогіки, як науки не існувало. Думки деяких найвідоміших українських діячів допоможуть представити суть і специфіку предмета, що цікавить нас, витoki якого кореняться ще в унікальній пам'ятці староукраїнської культури з V-IX ст. по Хр., у Велесовій книзі.

Не дивлячись на те, що Велесова книга викладає історію східних слов'ян і непов'язана безпосередньо з навчанням або вихованням, автор книги вже тоді говорив про самостійне обирання життєвого шляху, місця оселення або хвалебного оспівування богів: «...А старші родичі наші не вибирали інших для себе, аби ними правили, а самі йшли до інших...» [3, С. 72-131] й про застосування знань, отриманих самостійно: «...як розумом усвідомили, так і подбали, як уміємо...» [3, С. 72-131].

Соціально-економічні умови визначили тип виховання й навчання, що реалізувався слов'янськими племенами в період Київської Русі. Той факт, що Ярослав у Новгороді заснував першу на Русі бібліотеку стверджує думку про те, що вже в той період правителі намагались забезпечити умови для самостійного навчання неграмотних людей. З кінця XI – початку XII століття з'явилося поняття «навчання грамоті» у школі, курс якої починався з вивчення буквиці різними методами. Один з таких методів – «самостійне вивчення азбуки за допомогою креслиць чи дитячих гребінців з написами частини алфавіту» [9, с. 97].

У «Слові якогось Калугера про читання книг» (із лінгвістичного, літературного та історичного джерела – «Ізборніка» Святослава 1076 року) виявляємо напуття для християнина, який повинен самостійно розвивати себе завдяки книжкам, саме це розкриє його очі на істину життя і зробить його праведником: «Добре, братове, читати книжки, особливо всякому християнину. Сказав блаженний: ті, що збагнуть усім серцем відомості Його,

знайдуть Його; то читаючи, зглибляйте відомості Його. Коли читаєш книги, не квапся швидко дочитати до другого розділу, але зрозумій, що висловлюють речення і слова, хоч би тричі вертаючи до одної глави. Бо хто зрозуміє правду написання, той кермується нею» [17, С. 179-183], а у «Слові святого Василя, якою людині належить бути» знаходимо папугтя, пов'язане з важливістю самотійних дій і вчинків: «І самому себе питати про помисли і справи кожного дня» [15, С.270-281].

Особливу увагу на необхідність виховання у дітей ініціативи, а самотійності та праделюбності в навчанні звернув Володимир Мономах у визначній пам'ятці давньоруської педагогічної думки XII ст. «Повчання»: «...А коли добре щось умісте – того не забувайте, а чого не вмiсте – то того учітесь, так же, як отець мій. Удома сидючи, він зумів знати п'ять мов, – а за се почесть єсть од інших країв» [10].

У статуті Львівської братської школи 1586 році серед двадцяти основних узусів порядку шкільного знаходимо: «У школі мають бути діти розділені натрос... треті вчитимуться, читаючи, викладати, розмірковувати та розуміти» [5, с. 59], що можна інтерпретувати як бажання автора пояснити, що вчитель має звертати увагу на індивідуальні здатності дитини, на вік вихованця, а також розвивати потенціал тих, хто має здатність до самотійного навчання, враховуючи апперцепції в самій діяльності.

В період українського культурного Відродження варто звернути увагу на козацьку педагогіку (адже в ній чітко ставилося питання про творчі можливості і здатності учнів. Лише тоді, коли юнак міг самотійно створити мистецький твір, він діставав право співати людям) й на систему виховання лицаря-козака, яке базувалося на формуванні громадянина з українською національною свідомістю і самосвідомістю.

Видатні діячі української освіти XVI–XVIII ст. проблеми навчання і виховання розглядали у тісному взаємозв'язку з іншими соціально-політичними проблемами, критикуючи єзуїтську систему освіти і виховання. Освітня система Івана Вишенського, наприклад, ґрунтується на демократичних засадах: кожен селянин повинен читати. Він розробив методичні поради щодо навчання, самоосвіти, зокрема рекомендації майбутнім читачам. Про переваги і результативність самотійного методу навчання І. Вишенський знав не по чутиї, дослідники вважають, що первісну освіту Вишенський здобув удома. «А про себе я й сам свідчення вам даю, – пише полеміст, – що граматичного дроб'язку я не вивчав, риторичних іграшок не бачив, нічого філософського високозаносного не чув» («Передмова до «Книжки»), тобто автор свідчить, що не вчився в школі типу колеґіуму. І Паславський робить висновок, що в світогляді І. Вишенського переплелися погляди суспільно передові і релігійно-консервативні, повітні й традиційні. Не дивлячись на релігійно-консервативні погляди, письменник наполягає на активній діяльності людини у всіх сферах і проявах, що видно з його відомого твору «Книжка»: «...А чому? Тому, що сам себе підно-

силь, а не бог...» [4, с. 29], наполягає на самостійному пізнанні істини й правди: «Сказав Скарга: «Для спасіння треба спершу питати й довідуватися...»» [4, с. 150].

Науково-педагогічні погляди українських мислителів періоду руйни, звичайно, формувалися під впливом історичної епохи XVIII століття, яку європейські культурологи називають епохою Просвітництва. Яскравим представником цього періоду, який об'єднує в своїй творчості думки багатьох діячів того часу, який вважає розумовий розвиток людини необхідним для пізнання світу і самого себе, який в численних своїх листах, враховуючи самотність кожного з своїх учнів, надав їм поради у роботі з книгою, із питань самоосвіти та самовдосконалення, є Григорій Савич Сковорода.

Г. Сковорода вважає, що шукати, перебирати, вивідувати, вищупувати всі тайники «найлюб'язніша цікавість і найприємніша... Оця наука найглибша й найновіша... Нова, бо ніде її не навчаються. А найдавніша тому, що найпотрібніша. Де ти бачив, або читав, чи чув про якогось щасливця, котрий би не в середині себе носив свій скарб? Не можна знайти поза собою. Істинне щастя всередині нас. Безперервно думай, щоб пізнати себе» [13, с. 217].

«Слідуй не порожнім хитромудрошам софістів, не роздвоєним копи-там свиней, але черпай від тих книг, в яких викладаються такі предмети або подібні до них: що є філософія? Відповідь: перебувати на самоті з собою... Дивись на тих людей, чії слова, діла, око, хода.. все життя скероване всередину...» [13, с. 235].

Шлях до щастя, на думку мислителя, лежить через самопізнання людиною своїх здібностей і нахилів до певного виду діяльності, кожен повинен пізнавати себе. По суті, принцип «сродної праці» і вчення про щастя фактично є двома сторонами етико-філософської концепції Сковороди.

Г. Сковорода – неперевершений майстер і прихильник індивідуальної роботи з учнями. Він високо цінував доповіді, бесіди, розмови з учнями поряд з лекціями у навчанні. Особливого значення надає самостійним практичним заняттям, серед них називає такі форми як перекладання на рідну мову іноземних авторів, віршовані перекази прозових творів, листування.

Сковорода, спираючись на традиції східнохристиянської філософії, розуміє акт самопізнання як процес реального наближення людини до Бога шляхом поглиблення у себе. І результатом цього процесу з'являється не зміна навколишнього світу, а преображення людини. У самопізнанні, з точки зору Сковороди, полягає сенс людського життя, адже людини, розкриваючи саму себе, повертається до глибинних основ свого існування.

У розвитку науки й освіти прогрес людності вбачав і енциклопедист Михайло Ломоносов, автор підручників з основ наук розглядав навчання і виховання у єдності, вважаючи їх метою формування правильного способу мислення та морального виховання. У своїй праці «О воспитании и образо-

ваниї» учений-універсаліст акцентував увагу на значенні науки, подавав свої дидактичні ідеї, розглядав проблеми виховання юнацтва і міркував про обов'язки і можливості учителів. Серед правил і напуття «Проекта регламента Академической гимназии» знаходимо: «Учителя с учениками не должны поступать ни гордо, ни фамильярно. Первое производит к ним ненависть, второе – презрение» [11, с. 201]. Цей припис має на увазі раду Ломоносова дотримуватися демократичного стилю правління, що приведе до вільного навчання і самостійності студента у зв'язку з його рівноправ'ям.

У розвитку педагогічної думки України XIX століття має досить важливе значення. В цей період спостерігаються зміни у розвитку культурно-освітніх процесів в Україні, які певним чином вплинули на розвиток української школи. «Передові українські педагоги виступили проти станової школи з її муштрою і відривом від життя, теорії від практики. Вимогам реформи початкової, середньої і вищої школи, розвиткові жіночої освіти, боротьбі за українську національну школу, впровадженню ефективних методів навчання в цей період приділялося більше уваги» [9, с. 162].

«В працях відомих представників педагогічної думки досліджуваного періоду В. Стоюніна, К. Ушинського, М. Бунакова, М. Пирогова, П. Каптерєва, С. Миропольського, С. Рачинського, Х. Алчевської, та інших чітко виділяються принципи самостійності (О. Левандовський), послідовності (Б. Краєвський), зв'язку теорії і практики (В. Грубе), міцності засвоєння знань (Г. Грузинцев, О. Левандовський), наочності (Б. Краєвський), систематичності й системності навчання (Ф. Буслаєв)» [6, с. 10].

Олександр Васильович Духнович був впевнений у тому, що для свідомого засвоєння знань потрібно розвивати пізнавальну активність дітей. Педагог, описуючи фізичні та духовні вправи, а точніше їх користь, акцентував увагу на русі духу, суть котрого у свободі думки і почуттів вихованця, у праві міркувань без вказівок дорослого, у необхідності самостійної праці, що призведе до добра в майбутньому: «Упражнение духовное состоит в растении и развитии тех. сил, которые происходят от движения духа, jakie суть: добре и право мыслити, право рассуждати, пам'ятати, чувствовати и пр., которые разумное сотворение ведут к добродетели» [2, с. 207].

У власній спадщині, педагогічній діяльності й теоретичних настановах М.І. Пирогова головними методами, які гуманізували навчально-виховний процес, були діалогічні методи навчання. Так, закладаючи підґрунтя семінарських занять, він вимагав від викладачів працювати над перетворенням студентів з «пасивних слухачів» у активних учасників науково-педагогічного процесу, які будуть активними й на лекціях. «Цей обов'язок, – писав він, – у роботі не насильницький; він сполучений з постійною, самостійною діяльністю учня; він зближує його з вчителем і часто краще відповідає і суті предмету, і особі наставника, і здібностям учня. Для багатьох наук і багатьох професорів іншого способу й знайти не можна, якщо хочемо, щоб слухачі виносили що-небудь з лекцій» [8, с. 155].

Педагог вважав, що заняття, які базуються на «сократівському методі навчання» дозволяють учням не лише розглянути основні проблеми уроку та відповісти на запитання викладача, а й самотійно формулювати свої питання, заперечення, думки. Завдання ж викладача як досвідченішого співбесідника – підвести студентів до істини методом питань та відповідей. З цього приводу М. І. Пирогов проголошував: «Немає сумніву, що такі бесіди дали б незрівнянно більше їжі для розуму і більше б сприяли засвоєнню науки самотійною діяльністю розуму учнів» [8, с.155].

У статті «Про цілі літературних бесід в гімназіях» М. І. Пирогов розкриває суть наукової бесіди та її мету. На його думку, метою усіх наукових бесід є «обмін думками, поглядами і переконаннями». Тим самим бесіди належить роль стимулятора самотійної діяльності студентів. Оскільки навчання в університетах без прояву самотійності є безплідним, М. І. Пирогов акцентував увагу керівників бесід на різнобічній підтримці студентів при проявах самотійності в діалозі [2, с. 183].

У статті «Про методи викладання» учений міркує про практично-педагогічні прийоми, які сприятимуть свідомому сприйняттю, уважності, розумінню, йому цікаво які засоби вживають педагоги до «збудження розумово-самотійної діяльності учнів» [12, с. 90].

Однією з основних вимог методики викладання за К. Д. Ушинським є умова обов'язкової самотійності в набутті знань учнями та самотійності суджень і висновків. Вчений надавав великого значення розвитку у дітей вміння самотійно працювати, Ушинський радив включати до уроку самотійні роботи з усіх предметів.

Педагог упевнений, що в педагогічній практиці не може і не має бути «одностороннее направление знаний и мышления» [1, с. 62], вихованець повинен самотійно реагувати, відтворювати або творити. «Не уметь хорошо выражать свои мысли – это недостаток; но не имеют самостоятельных мыслей – еще гораздо больший; самостоятельные же мысли вытекают только из самостоятельно же приобретаемых знаний...», – доводить основоположник народної педагогіки [1, с. 63].

Пропагуючи активізацію і самотійність, Ушинський К. Д. повчав: «Слід постійно пам'ятати, що треба передавати учневі не тільки ті чи інші знання, але й розвивати в ньому бажання і здатність самотійно, без вчителя, засвоювати нові знання» [19].

За словами професора Струминського В. Я., суть методичної роботи К. Д. Ушинського зводилася до того, що він сам примушував учнів самотійно домагатися істини, спостерігаючи конкретні явища і роблячи висновки, зводячи їх в послідовну, визначену, логічну систему. Доказом цього служать такі слова педагога: «Я полагаю, что гораздо полезнее вести наглядное обучение с самого начала совершенно самостоятельно, имея целью только заинтересовать детей» [18, с. 209], «Должно постоянно помнить, что следует передать ученику не только те или другие познания, но и развить в

нем желание и способность самостоятельно, без учителя, приобретать новые познания» [18, с. 235].

Як і М. В. Ломоносов, видатний педагог-просвітник 50-80-х рр. минулого століття, теоретик і історик педагогіки, видатний методист Володимир Якович Стоюнін не відділяв процес виховання від навчання. За його словами, розвиваючись «через знання», самостійність думки людини, свобода її судження, творчий підхід до отримання інформації залежать не від знання стародавніх мов, а від виховання твердих переконань. Творча праця, розвиток самосвідомості і виразного, самостійного, такого, що опановує причинний зв'язок подій судження, врахування завдань для самоосвіти – ось основні дидактичні завдання і цілі В. Стоюніна. Про користь самостійних робіт автор висловлюється таким чином «...а если задавать самостоятельные работы из этого чтения, то можете представить, как много познаний приобретут ученики и насколько эти познания будут прочнее и существеннее приобретаемых ныне» [14, с. 53], про інтенсифікацію самостійної діяльності таким: «Как можно меньше самому учителю говорить...» [14, с. 114], про різноманітність викладання з ціллю активізації самостійності таким: «Занимательность преподавания зависит от личности преподавателя, который должен уметь разнообразить учение, выказывать живость, участие, возбуждать самостоятельность в детской природе» [14, с. 114]. Серед правил і вимог навчання, які приведуть до легкості і ґрунтовності процесу, а потім до вірних успіхів і результатів, В. Стоюнін висунув таке правило: «Вести далее ученика не прежде, пока он не получил сил самостоятельно взойти на следующую ступень» [14, с. 115].

Відомий педагог, методист, діяч у галузі народної освіти Микола Олександрович Корф був прихильником реформаторського шляху вдосконалення народної освіти 60-80 років XIX століття. На сторінках журналу «Русская мысль» М. Корф писав: «Школа повинна допомогти дитині стати на шлях самостійної, чесної, творчої праці, знайти своє місце в житті» [7, с. 60]. У своїх теоретичних працях та практичних рекомендаціях М. Корф крок за кроком розглядає прийоми, методи, засоби, форми побудови навчально-виховного процесу, який би відповідав цій меті.

М. Корф рекомендував запроваджувати самостійні письмові роботи, які були надзвичайно важливими, оскільки активізували розумовий розвиток дітей, формували спостережливість, учили послідовно викладати свої думки, допомагати закріпленню тих знань, якими наділило їх життя.

Про розвиток активності та творчості дитини, про необхідність самостійних робіт, про принцип свободи у вихованні, який сприятиме розвитку природних задатків та допоможе самостійно формувати світогляд писав у своїх творах Л. М. Толстой: «...только то учение везде и во всех веках считали хорошим, при котором ученик вполне сравнивался с учителем» [16, с. 19], «...педагогика стала на ложный путь, так как смотрит на образовывающегося человека, как на существо, совершенно подчиненное воспита-

телю...» [16, с. 19]. Мається на увазі, що завдяки свободі учень може формувати свої думки, робити самостійні логічні висновки, висловлювати свої мислі відкрито, без тиску і обмежень.

Майже всі представники педагогічної думки XIX століття прагнули активізувати науково-пізнавальну діяльність студентів, розвивати в них інтелектуальне мислення, створити умови для вільною викладу думок, сприяти зростанню наукового знання, стимулювати самостійний науковий пошук, навчати студентів працювати в допоміжних лабораторіях, кабінетах, установах. Друга половина XIX століття мала величезний вплив на розвиток дидактики вищої школи. Фундаментальні праці провідних вчених досліджуваного періоду І. Франка, К. Ушинського, М. Драгоманова, Н. Корфа, Н. Левицького, Н. Пирогова, П. Грабовського, П. Юркевича, Х. Алчевської, Ю. Федьковича, і т. д. кардинально змінили традиційний на той час погляд на мету, завдання, зміст і методи педагогіки. Все це відкривало нові горизонти для розвитку вітчизняної педагогіки.

Висновки. Українська педагогіка об'єднує в собі ознаки європейського стилю мислення, національні прикмети і загальнолюдські правила розвитку. Аналіз в даній статті здійснювався чітко за періодами, які мають характерні культурно-освітні й виховні вияви життя українського народу, а також певні зміни у дидактично-теоретичних ідеях.

Пошуки і нові віяння українських учених, учителів, вихователів і педагогів, що розкривають суть і значущість, користь і результативність самостійного навчання простежуються з давніх часів. По різному розглядають великі українські педагоги самостійну роботу як спосіб засвоєння учбового матеріалу, але усі схиляються до висновку про те, що діти мають доводити правильність своєї думки, а це – шлях пізнання, мають бути енергійними учасниками навчального процесу, мають відчувати радість успіху, радість навчання. Більшість українських вчених впевнені, що певна міра самостійності в мисленні, сприйнятті, представленнях, способах і прийомах розумування, засвоєнні правил і законів завжди проявляється при будь-якому методі навчання і не можна не давати можливості учням або студентам проявляти себе, свої сили, розвивати ініціативність, гнучкість і критичність мислення.

Література

1. Антология педагогической мысли России второй половины XIX – начала XX в. / [сост. П. А. Лебедев]. – М.: Педагогика, 1990. – 608с.
2. Антология педагогической мысли Украинской ССР / [сост. Н. П. Каленченко]. – М.: Педагогика, 1988. – 635 с.
3. Велесова книга. Збірка поліських пам'яток V–IX століть // Хроніка – 2000. – 1994. – № 3–4. – С. 72–131.
4. Вишенський І. Твори / Іван Вишенський; [перекл.. В. Шевчук; передм. і приміт. В. Шевчука]. – К.: Дніпро, 1986. – 247 с.
5. Історія української школи і педагогіки в матеріалах та документах: [упоряд. О. О. Любар; за ред. В. Г. Кременя]. – Кривий Ріг: Кривбасавтоматика плюс, 2002. – 645 с.

6. Кловак Г. Т. Генеза підготовки майбутнього вчителя до дослідницької педагогічної діяльності у вищих педагогічних навчальних закладах України (кінець ХІХ – ХХ століття): дис.... доктора пед. наук: 13.00.01 / Галина Тихонівна Кловак. – Умань, 2005. – 452с.
7. Корф Н. А. Как наше земство зарождалось и подрастало / Николай Александрович Корф // Русская мысль. – 1881. – № 3. – С. 58–97.
8. Красновский А. А. Педагогические идеи Н. И. Пирогова / Архип Алексеевич Красновский. – М.: Учпедгиз, 1949. – 196 с.
9. Левківський М. В. Історія педагогіки: Навчальний посібник / М. В. Левківський, О. М. Микитюк. – Харків: «ОВС», 2002. – 240 с.
10. Літопис руський / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
11. Ломоносов М. В. О воспитании и образовании / Михаил Васильевич Ломоносов; [сост. Т. С. Буторина]. – М.: Педагогика, 1991. – 344 с.
12. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Николай Иванович Пирогов; [сост. А. Н. Алексюк, Г. Г. Савенюк]. – М.: Педагогика, 1985. – 496 с.
13. Сковорода Г. Твори у 2-х томах / Григорій Сковорода; [ред. кол. М. Жулинський і ін.]. – К.: ТОВ «Видавництво 'Обереги'», 2005. – Т.1. – 528 с.
14. Стоюнин В. Я. Избранные педагогические сочинения / Владимир Яковлевич Стоюнин; [сост. Г. Г. Савенюк]. – М.: Педагогика, 1991. – 368 с.
15. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К., 2001. – Том І. – С.270–281.
16. Толстой Л. Н. Педагогические сочинения / Лев Николаевич Толстой [под ред. критического очерка П. А. Буланже]. – М.: Книгоиздательство К. И. Тихомирова, 1914. – 512 с.
17. Франко І. Із лектури наших предків ХІ в. Збірник Святослава 1076 р. // Стара Україна. – Львів, 1924. – Вип. ХІІ. – С. 179–183.
18. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения. В 2-х т. / Константин Дмитриевич Ушинский; [под ред. проф. В. Я. Струминского]. – М.: Учпедгиз, 1954. – Т. 2. – 734 с.
19. Ушинський К. Д. Твори. У 6-ти т. / Костянтин Дмитрович Ушинський. – К.: Радянська школа, 1954. – Т. 2. – 500 с.

Стаття надійшла до редакції 24.03.2011 р.